

سفینه تبریز

محسن ذاکرالحسینی

سفینه تبریز عنوان نوساخته مجموعه‌ای خطّی است که اجزای آن را صاحب‌دلی تبریزی گرد آورده و کتابت آن را در ثلث اوّل قرن هشتم هجری، که از آن به عنوان روزگار اوج حیات فرهنگی تبریز یاد کرده‌اند، در تبریز به انجام رسانیده و کاتب با عنوان سفینه از آن یاد کرده است. این مجموعه به چند لحاظ - مندرجات؛ قدمت تاریخ کتابت؛ فاضل و پرکار بودن کاتب - اهمّیت خاص دارد.

کاتب ابوالمجد محمد بن مسعود بن مظفر تبریزی ملکانی قرشی، که احتمالاً جامع سفینه نیز بوده، مردی مطلع، فاضل، شاعر، نویسنده، صاحب ذوق و آگاهی، متوغل در عرفان، آشنا به ادب فارسی، و شیفته اشعار نغز جلوه می‌کند. وی حدیث و تاریخ و ادب و ریاضی و عرفان را نزد کسانی چون بهاء الدین حیدرکاشانی، امین الدین ابوالقاسم حاجی بله، جلال الدین عبدالحمید عتیقی، و شیخ محمود شبستری آموخته است. الکافیة فی علم العروض و القافیة، خلاصة الاشعار، مناظرة سمع و بصر، مناظرة نظم و نثر (دیباچه مجموعه شعرش)، الموجز فی اعداد الوقف، تدوین و تحریر منابر و امالی عتیقی و حاجی بله از جمله آثار اوست که در همین سفینه محفوظ مانده است.

وی کتابت این مجموعه را، جز سه رساله مورّخ ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۳۶، در فاصله سال‌های ۷۲۰ تا ۷۲۳ و ظاهراً نه از سر تفنّن یا به سفارش دیگری بلکه به میل و علاقه شخصی و برای استفاده و مطالعه و مراجعه خود انجام داده است. شاید وجود جداول

منظّم و آسان‌یاب و صفحات متضمّن اطلاعات فشرده درباره وقایع مهمّ تاریخی در این مجموعه از همین بابت باشد.

کاتب چه بسا ترتیب موضوعی ویژه‌ای در نظر داشته امّا از آن صرف نظر کرده و حدود دویست کتاب و رساله (ظاهراً دویست و نه عنوان از جمله حدود بیست عنوان گفتارهای کوتاهی که شاید خود بخشی از تألیفی دیگر باشند) در بسیاری از زمینه‌های علمی و ادبی و دینی (اخلاق، منطق، فلسفه، کلام، تصوّف، تاریخ، جغرافی، ملل و نحل، سند، لغت، شعر، نحو، صرف، عروض، قافیه، ترسل، متون نظم و نثر، ریاضیات، پزشکی، نجوم، موسیقی، رمل، جفر، فراست، تفسیر، حدیث، فقه، اصول، ادعیه، سیره، نعت، مقامات، مناظرات، و صایا) به دو زبان فارسی و عربی در این مجموعه عظیم گرد آورده است.

از ارزش‌های این مجموعه است:

– وجود آثاری از دانشمندان و عرفای نامی در آن چون فخر رازی، سهروردی، احمد غزالی، و خواجه نصیرالدین طوسی (مهم‌ترین عالِم مجموعه به نظر پورجوادی که در این سقیفه آثاری از او در ریاضی و هیئت، و روایاتی درباره او ثبت شده است). حضور خواجه نصیر و شمس‌الدین صاحب‌دیوان جوینی در آن چشمگیر است و گفته‌اند اینکه هیچ متنی یا ذکری از خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر دانشمند عهد ایلخانی مقتول به سال ۷۱۸، در آن نیست شاید به دلیل پرهیز از عواقب واکنش حکومت باشد.

– به دست دادن آثار و اطلاعاتی درباره بعضی از دانشمندان و نویسندگان و سرایندگان ناشناخته تبریز از جمله حاجی بله، مجدالدین محمد تبریزی، زین‌الدین سیفی، بهاء‌الدین یعقوب، بهاء‌الدین حیدر کاشی (ساکن تبریز)، سعدالدین مسعود بن احمد خاصبکی، یوسف بن علی حسینی، و شخص کاتب.

– اشتمال بر سی و پنج متن تازه که ظاهراً در جای دیگر نیامده است: متن نه رساله و مدوّنه از تألیفات کاتب، دوازده رساله و تألیف از حاجی بله و یک رساله از یسرش، و سیزده رساله و نوشته ناشناخته دیگر از جمله منظومه فارسی در منطق و فلسفه از فخر رازی، رساله قوسیّه از کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، رساله قوسیّه و مناظره سرو و آب از قاضی نظام‌الدین اصفهانی.

– ضبط بیست و هشت متن منظوم و اشعاری از گذشتگان مانند فردوسی، خیّام،

سنایی، نظامی، اوحد کرمانی (قریب چهارصد رباعی به انتخاب حاجی بله)، و شاعران تبریزی هم عصر کاتب مانند همام تبریزی و جلال‌الدین عتیقی در آن.

– نقل یازده مناظره (غالباً منظوم) در آن.

– به دست دادن اطلاع از فارسی بودن زبان قدیم تبریز، وجود اشعاری به لهجه‌های محلی در نواحی غربی ایران؛ حفظ بیش از صد بیت (بنا به احصای شادروان استاد ایرج افشار، دست کم صد و شانزده بیت) از فهلویات از جمله سه قطعه با عنوان اورامنان (ظاهراً همه بر وزن دویستی‌های فهلوی مذکور در المعجم و معیار الاشعار و یکی از حاجی بله)، سه بیت با عنوان شروینان، دو بیت به زبان کرجی (کرج ابودلف واقع در جنوب اراک. نام امروزی: آستانه) از کافی ظفر کرجی (ابوالفرج احمد بن محمد)؛ و ده بیت به زبان تبریزی (یک قطعه شاید از حاجی بله) که بیشتر آنها در ضمن امالی حاجی بله و کتاب فی طریق الآخرة شرف‌الدین عثمان بن حاجی بله آمده است. همچنین ذکر نام چند تن از فهلوی‌گویان تبریز (برخی ناشناخته) مانند دیهون روز، خواجه محمد کججی، پهلوان احمد کوهران، پیر علی فخار، پیر حامد (دو تن اخیر به زبان آذری قدیم یا پهلوی)؛ نیز توضیحات ارزنده‌ای درباره فهلویات و شروینان و اورامنان و شبستان.

– احتوا بر فواید تاریخی از جمله اطلاعات تازه‌ای از زندگی فخر رازی، سخنان خواجه نصیر پیش از مرگ با خواجه کریم‌الدین کیشی، سماع ابن سینا پیش از مرگ؛ به دست دادن روایت دیگری از تاریخ وفات شیخ محمود شبستری (قول مشهور: ۷۱۸-۷۲۰؛ در این متن: ۷۲۵ یا پس از آن).

– ذکر نام مؤلف حقیقی بعضی از متن‌های محفوظ در مجموعه از جمله رساله تحفه (در لغت فارسی) از امام فخر رازی که نسخ دیگر بیشتر با عنوان «رساله حمد و ثنا» و به نام رشیدالدین وطواط آورده‌اند، منظومه عشق‌نامه (کتابت ۷۲۳) از عزالدین عطائی تبریزی که پیش از این با عنوان عشاق‌نامه و به نام فخرالدین عراقی شناخته شده و به چاپ رسیده است (این نسخه حدود صد سال از قدیم‌ترین نسخه استفاده شده در تصحیح آبروی کهن‌تر است)؛ و رساله مبدأ و معاد از زین‌الدین سیفی که، در نسخ دیگر، از اثیرالدین ابهری معرفی شده است.

– اشتمال بر اطلاعات تازه و مفیدی از عالم و عارف تبریزی، امین‌الدین ابوالقاسم

حاجی بله (وفات: ۷۲۰ دمشق) که او را کلید شناخت مکتب صوفیانه تبریز در قرن‌های هفتم و هشتم هجری دانسته‌اند و اینکه، چون استاد کاتب بوده و کاتب بدو ارادتی خاص داشته، سیزده اثر او در سفینه آمده است از جمله اوراد، بخش اول المنهاج فی علوم الادب (فرهنگ لغات قرآن)، عروض و قوافی پارسیان (برداشتی از معیار الاشعار خواجه نصیرالدین طوسی)، و امالی (تدوین کاتب با نام فوائد و نیز لطائف الآلئی) که رساله‌ای است مشحون از اقوال و اشعار و حکایات و نکات و اشارات ادبی و تاریخی و عرفانی و فلهویات و مناظرات و محاضرات شاعران و دانشمندان ایران و عرب. همچنین ذکر پسر امین‌الدین (شرف‌الدین عثمان بن حاجی بله)، مؤلف رساله فی طریق الآخرة (رساله‌ای مندرج در همین سفینه) و مؤلف نزهة العشاق^۱. مناظره شراب و حشیش (شماره ۴۸ در فهرست سفینه، ص ۲۴۰) نیز، که مؤلف آن در صفحه باقی مانده از فهرست قدیم نسخه «عثمان» معرفی شده، ممکن است اثر سومی از شرف‌الدین باشد.

دانشمندان معاصر از سفینه تبریز با اوصاف گوناگون از جمله «کتابخانه‌ای بین‌الدفتین»، «کتابخانه‌ای معتبر و قدیمی»، «آینه‌ای از درخشان‌ترین دوران حیات فرهنگی تبریز»، «مجموعه‌ای عظیم»، «مجموعه‌ای که در هیچ کجا سراغ نتوان گرفت»، «یکی از مجموعه‌های استثنائی همچون دایرةالمعارفی»، «یکی از موهبت‌های بزرگ فرهنگ ایرانی» یاد کرده‌اند.

نسخه منحصر به فرد سفینه تبریز متعلق است به کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تاریخ خریداری: ۱۳۷۴، به پیشنهاد عبدالحسین حائری)، شماره ۱۴۵۹۰، دارای چهل و شش کراسه با کسر یک ورق، سیصد و شصت و هفت برگ پشت و رو (سوی صد و نوزده ورق که، بنا به تحقیق و محاسبه استاد ایرج افشار، از اصل نسخه افتاده است)، در قطع رحلی بزرگ، عمدتاً به خطی میان تعلیق و نسخ و نسبتاً ریز، و چند برگ به نسخی درشت‌تر از متن اصلی. از ویژگی‌های منحصر به فرد این مجموعه وجود دوپست و شانزده انجامه در آن است که تاریخ (سال، ماه، هفته، روز، ساعت) و محل کتابت (تبریز) کتاب‌ها و رساله‌ها در آنها قید شده است و در حدود پنجاه انجامه آن در کمتر مجموعه‌ای سابقه دارد.

۱) نسخه خطی آن در کتابخانه شهید علی‌باشا، در ضمن مجموعه‌ای به شماره ۲۷۰۳، خط نسخ علی بن محمد مؤدب، مورخ ۷۸۹ محفوظ است و فیلم آن به شماره ۶۲۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. (← دانش پژوه، ص ۵۱۵)

همچنین مهرهایی به شکل گلابی با نقشی محوشده در برخی از صفحات نسخه دیده می‌شود^۲ که شاید به دست کاتب نقش شده باشد برای تزئین یا برای پرکردن فضای خالی به منظور اطمینان خواننده از اتمام متن نیز برای تعیین حد فاصل دو متن از یکدیگر.

بعضی از متن‌ها و مطالب مجموعه در هیچ جای دیگر شناخته نشده و نسخه یگانه است؛ بعضی دومین نسخه شناخته شده آثار است؛ و بعضی با نسخ رایج تفاوت بسیار دارد. بعضی از رساله‌ها از روی نسخه اصل نوشته شده یا با آن مقابله شده است و بعضاً کاتب نسخه منقول آن را نقد کرده و به اصالت (ش ۱، ۲) یا به سقیم بودن آن (ش ۲۰، ۱۰۶، ۱۱۶، ۱۳۴، ۱۴۹) تصریح کرده است.

گاه اشتباهات فاحش و مسامحاتی نیز در آن دیده می‌شود از جمله وجود پاره‌ای خطاهای متنی در عبارات فارسی و عربی^۳، انتساب نادرست رساله عروض و قوافی پارسیان (برداشتی از معیار الاشعار خواجه نصیر) به استادش حاجی بله، و سه بار کتابت متن کامل یا بخشی از رساله‌ای از امام فخر رازی با سه نام متفاوت.

در پانزدهم و شانزدهم خردادماه ۱۳۸۲، سمیناری برای معرفی ارزش‌های سفینه تبریز در دانشگاه لیدن (هلند) برگزار شده است. این مجموعه نفیس با مقدمه‌هایی از نصرالله پورجوادی و عبدالحسین حائری، به مباشرت مرکز نشر دانشگاهی، در تهران به سال ۱۳۸۱ به صورت عکسی به چاپ رسیده و متن آن هم‌اکنون در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به همّت چند تن از پژوهشگران تصحیح می‌شود.

کتابنامه

آل داود، علی، «بررسی رساله‌ها و اسناد تاریخی سفینه تبریز»، نامه فرهنگستان، دوره هفتم، شماره اول (خرداد ۱۳۸۴)، ص ۱۱۲-۱۲۱.
افشار، ایرج، «انجامه‌های سفینه تبریز»، نامه بهارستان (دفتر ۱۳-۱۴)، سال هشتم و نهم، شماره اول و دوم (سال ۱۳۸۶-۱۳۸۷)، ص ۲۸۵-۳۳۰.

(۲) در یکی دو جا، متعدّد که با آنها یک سوم صفحه اشغال شده است.

(۳) بعضی از این خطاها ممکن است نقل از نسخه سقیم و برای حفظ امانت باشد.

- _____ ، «نسخه برگردان سفینه تبریز»، نامه بهارستان (دفتر ۶)، سال سوم، شماره دوم (پاییز - زمستان ۱۳۸۱)، ص ۵۲۷-۵۳۸.
- پورجوادی، نصرالله، «عرفان اصیل ایرانی در سفینه تبریز»، نامه بهارستان (دفتر ۲)، سال اول، شماره دوم (پاییز - زمستان ۱۳۷۹)، ص ۵۹-۶۴.
- _____ ، «مقدمه» بر سفینه تبریز ← سفینه تبریز.
- حائری، عبدالحسین، «سفینه تبریز، کتابخانه‌ای بین الدفتین»، نامه بهارستان (دفتر ۴)، سال دوم، شماره دوم (پاییز - زمستان ۱۳۸۰)، ص ۴۱-۶۴.
- _____ ، «مقدمه» بر سفینه تبریز ← سفینه تبریز.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۸.
- سفینه تبریز، به کوشش ابوالمجد محمدبن مسعود تبریزی، با مقدمه‌های نصرالله پورجوادی و عبدالحسین حائری، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۸۱، چاپ عکسی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، «خاقانی و محیط ادبی تبریز بر اساس سفینه تبریز»، نامه بهارستان (دفتر ۷-۸)، سال چهارم، شماره اول و دوم (بهار - زمستان ۱۳۸۲)، ص ۱۵۹-۱۶۴.
- شیخ‌الحکامی، عمادالدین، «مهرهای سفینه تبریز»، نامه بهارستان (دفتر ۱۱-۱۲)، سال ششم، شماره اول و دوم (تابستان - زمستان ۱۳۸۴)، ص ۱۷۳-۱۷۸.
- صادقی، علی‌اشرف، «چند شعر به زبان کرجی، تبریزی، و غیره»، مجله زبانشناسی، سال ۱۵، شماره ۲، شماره پیاپی ۳۰ (پاییز و زمستان ۱۳۷۹)، ص ۱۴-۱۷.
- _____ ، «هم‌اندیشی سفینه تبریز در دانشگاه لیدن هلند»، آینه میراث، دوره دوم، سال دوم، شماره اول (بهار ۱۳۸۳)، ص ۲۱۳-۲۱۶.
- مایل هروی، نجیب، «مجموعه‌سازی پس از زبوع رشیدی»، نامه بهارستان (دفتر ۹-۱۰)، سال پنجم، شماره اول و دوم (بهار - زمستان ۱۳۸۳)، ص ۵۷-۶۴.
- میرافضلی، علی، «رباعیات ختّام در سفینه تبریز»، نشر دانش، سال ۱۹، ش ۴ (زمستان ۱۳۸۱)، ص ۳۲-۳۵.

□